

BALTISAKSA LASTE- JA NOORSOOKIRJANDUSEST KUNI 1840. AASTATENI

ULRIKE PLATH

Vanem eesti laste- ja noorsookirjandus on viimastel aastakümnetel saanud teatud tähelepanu osaliseks, kusjuures uuritud on eelkõige ilukirjandust (vt Jaaksoo 1987) ning aabitsa ajalugu (vt Andresen 1993; Põldvee 2009; 2010; vt ka artiklit siinses numbris lk 588–599). Saksa keele-ruumis on huvi eesti lastekirjanduse vastu olnud üllatavalt vähene (Hasselblatt 2006: 7; Hetzer 2006: 144). Veelgi vähem on aga seni uuritud vanemat baltisaksa laste- ja noorsookirjandust. Küll rõhutab Martin Klöker oma ulatuslikus monograafias XVII sajandi Tallinna juhuluulest kirikute ja koolide tähtsust ning annab ruumi ka luuletusi kirjutavatele koolilastele (Klöker 2004: 337–347), kuid laste- ja noorsookirjandus on tema raamatus siiski ainult kõrvaline nähtus. Oma ainulaadses „Baltisaksa kirjandusloos” mainib Gero von Wilpert koolilastele ja noorsoole mõeldud teoseid (Wilpert 2005: 59–63; 130, 186, 266), aga pole mõtet varjata, et ta huvitub eelkõige kirjanduse „kõrgematest” žanridest. Seega võib õigusega öelda, et baltisaksa vanem laste- ja noorsookirjandus on seni kündmata põld.

See vaoshoitus võib olla tingitud raskustest valdkonna määratlemisel. See, mis arvatakse laste- ja noorsookirjanduse hulka, sõltub eeskätt sellest, kuidas määratletakse lapsepõlve ja noorusaega ning tõmmatakse piir lapse- ja täisea vahele (Geschichte 2008: 2–3). Küsimus muutub seda keerulisemaks, mida enam minna ajas tagasi. Lapsepõlv omaette eluetapina tekkis teorias alles XVIII sajandi lõpul koos mõttega, et lapsi tuleb kaitsta karmi täiskasvanutemaailma eest (Plath 2011). Käesolevas artiklis võtan aluseks autorite antud seletusi oma lugejaskonna kohta: kõik, mis on kirjutatud lastele ja noorsoole, ongi tingimata laste- ja noorsookirjanduse osa.

Ühiskondlike normide kõrval on igal lapsel oma bioloogilise ning vaimse küpsemise tempo ja ka samas ühiskonnas elavate kogukondade juures võib see tempo erineda. Nõnda pandi saksa tütarlapsed Baltimaades XVIII sajandil tihti juba 13-aastaselt mehele (Balk 1795: 23), kuid eesti neidude suguküpseks ja abieluvalmiks saamine toimus vähemalt kolm aastat hiljem (Styx 1803: 143). Lapsepõlv ei olnud mitte bioloogiliselt, vaid sotsioloogiliselt määratletud aeg, mil õpiti täiskasvanuks saamist. Et bioloogiline areng ja ühiskondlik positsioon ei langenud alati kokku, siis tuleb arvestada ka vastuoludega selle vahel, mida lastele kirjutati ja mida lapsed tõepoolest ise teatud vanuses lugesid (Brüggemann 1982: 2; Jaaksoo 1987: 5). Lastele võisid näiteks täiskasvanute rikkalikult piltidega kaunistatud raamatud osutada köitvaks kui neile endile kirjutatud liiga õpetlikud raamatud (Seeberg 1972: 21).

Raskeks teeb uurija elu ka vanema laste- ja noorsookirjanduse mitmekeelsus. Kuidas siis uurida niivõrd laialivalguvat teemat ja mis huvi pakub kir-

jandusliik, mis on mahult suur, sisult aga peamiselt moraliseeriv ja kus vaid harva kohtab keeleliselt väljapaistvaid töid kirjandus- ja kultuuriteadlastele? Tulebki rõhutada, et lastekirjandus ei olnud varasematel aegadel enamasti ilukirjandus (sellisena hakkas ta arenema alles XVIII sajandil), vaid arvestada tuleb religioossete ja moraliseerivate teoste ning kooliõpikutega, mis olid pikka aega enim loetud raamatud (Anonymus 1913b: 249). Baltisaksa laste- ja noorsookirjanduse puhul võiks uurimuse võtmeküsimuseks olla kohalik identiteet. Millal ja miks üldse tekkis vajadus kohaliku saksakeelse lastekirjanduse järele, selle asemel et kasutada muukeelseid raamatuid või importida saksakeelseid teoseid otse Saksamaalt?

Käesolev artikkel püüab anda esmase ülevaate baltisaksa laste- ja noorsookirjandusest, kuid põhjalik sisuline uurimistöö selles vallas on alles ees. Andmeid on leitud Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky leksikonist (ASGL 1827–1861), Raimo Pullati väljaantud Tallinna varandusinventaridest ehk pärandinimestikest (NV 1997, NV 2002), Tartu, Tallinna ja Riia raamatukogudest ning XIX sajandi baltisaksa mälestustest. Uuringut raskendab tõsiasi, et lastekirjandus oli tarbekirjandus, mida hoiti ja kasutati perekonnaringis ning millest ei jäänud tihtipeale jälgi kohalikesse raamatukogudesse (Altof 1986). Lasteraamatud olid osa perekonnaraamatukogust, kus oli laste jaoks omaette riul (Keyserling 1948: 77). Praegustes raamatukogudes säilinud laste- ja noorsooraamatud moodustavad seega ainult väikese osa tegelikult loetust. Mälestused täiendavad üldpilti alles XIX sajandi teisest poolest alates ning valdavalt meeste pärandinimestikesse jõudsid lasteraamatud harva.

Esialgsest koostatud nimestikud näitavad, kui rikkalik oli baltisaksa lastekirjandus oma žanridelt ja sisult. Lastekirjandus tärkas Baltimaades reformatsiooni mõjul religioosse kirjavarana. XVIII sajandi teisel poolel tähtsusid koolides reaallained ning XIX sajand nägi lasteilukirjanduse tõusu. Artikli lõppjoon on tõmmatud baltisaksa „vanade” ehk valgustuslike autorite taha nn Balti vaikelu ajastul (1835–1859), mida iseloomustab kirjandusliku produktsiooni taandumine (Kohl 1841: 261–263; Anonymus 1913b: 253–254). See ongi mõtteline piir vanema kirjanduse ja XIX sajandi kirjanduse vahel.

Saksa lastekirjandus Eesti raamatukogudes kuni XVIII sajandi esimese pooleni

Lastekirjanduse tõus seostus reformatsiooniga. Tolle ajastu tüüpiline vasturääkivus oli selles, et rahvakeelset haridust püüti küll senisest laiemas ulatuses kättesaadavaks teha, aga eliidi jaoks jäi ladina keel ka edaspidi hariduskeeleks. See tuleb ilmsiks Rotterdami Erasmuse (1466/1469–1536) erudeeritud ladinakeelsetest koolikõnelustest, mis oma kõrgstiili tõttu ei figureeri enamasti lastekirjandusena (Brunken 2008: 16), ning Philipp Melanchthoni (1497–1560), reformatsiooniaja suurima pedagoogi töödest. Viimaselt on Eesti raamatukogudes säilinud rohkesti ladinakeelseid õpperaamatuid, mida kasutati ka eesti poiste õpetamiseks (vt Põldvee artiklit siinses numbris). Alles XVI sajandi lõpust hakkab saksa keel omandama lastekirjanduses suuremat tähtsust. Selle tähisena ilmub 1595 Martin Lutheri „Kinder Bibel der kleine Catechis-

mus”, mis trükiti 1672 esimest korda ka Tallinnas („Der kleine Catechismus, Für die Pfarrherren, Schuelmeister, Haussväter, Jugend und Kinder”).¹

Lastekirjandus, mis piirdus XVI sajandi algul retoorika ning religiooniga, laienes temaatiliselt sajandi teisel poolel. 1580. aastal ladina keeles ilmunud Giovanni Della Casa raamat „Galateus” avaldati 1607. aastal saksa keeles („Galateus: Das ist das Buechlein Von erbam hoeflichen vnd holdseligen Sit-ten”) ja oli eelkõige käitumisõpik noortele. Tihti jõudis Baltimaadesse Johann Hübneri (1668–1731) maateaduslik „Kurtze Fragen aus der Neuen und Alten Geographie bis auf gegenwärtige Zeit” (NV 1997: 455, 513, 554; NV 2002: 33, 52), mis ilmus mitmes trükis aastast 1696 kuni XVIII sajandi keskpaigani. Tänu sellele levis katehheetiline õpetamise meetod ehk erotemaatika, mis põhi-nes küsimustel ja vastustel, lastekirjanduses ka väljaspool religiooni- ja kee-leõpet. Väljapaistvalt produktiivse Hübneri lasteraamatuid leidub ohtralt Eesti raamatukogudes: „Kurtze Fragen aus der Oratoria” (1702), „Kurtze Fra- gen aus der Genealogie” (1725), „Centvm Quatvor Hisorias Sacras” (1735, 1760). Tähelepanuväärne on tema raamat „Zweymal zwey und fünfzig auser-lesene Biblische Historien” (1714), mis ilmus Eesti-Ma Rahwa Kalendri lisa- na juba aastatel 1720–1731 ning aastal 1821 omaette raamatuna „Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist wannast ja uuest testamendist” (vt Annus 2000: 12–15). Kuigi imporditud religiooniõpikuid jõudis Baltimaades- se ka edaspidi (nt Johann Jacob Rambachi mitmed teosed), omandas alates XVII sajandist üha enam tähtsust kohalik toodang.

Baltisaksa laste- ja noorsookirjanduse tõus XVIII sajandi lõpuni – religioosne kirjandus

Juba XVII sajandi esimesel poolel ilmusid esimesed kohalikes keeltes kirju- tatud laste- ja noorsooraamatud, eelkõige noortele mõeldud katekismused. Tüüpilised olid sel ajal kakskeelsed eesti-saksa katekismused, nagu Joachim Rossihniuse tõlge Martin Lutheri noorsoole mõeldud katekismusest, mis ilmus saksa ja lõunaeesti keeles 1632. aastal. Ainult saksakeelse lastekirjan- dusega teevad teadaolevalt algust Hermann Samson (1579–1643), Riia täht- saim XVII sajandi esimese poole õpetlane (Klöker 2004: 205), oma 1609. aastal ilmunud püha õhtusöömaaja õpetusega „Unterricht für die Jugend vom heil[igen] Abendmahl” (ASGL 1832: 24), ning Tallinnas Matthaesus Judex (1528–1564) aastal 1636 ilmunud kristliku doktriini ülevaatega „Das Kleine Corpus Doctrinae, Das ist: Die Häuptstück und Summa Christlicher Lehre, für die Kinder in Schulen und Häusern”, mis ilmus 1662 ka kakskeelse, sak- sa-eesti väljaandena (ER 2000: 87–88). Raamatu esimese väljaande „Soovitu- ses” seletab Judex, et vanemad peavad lapsi küll õpetama, aga neile on päheõppimiseks vaja omaette keeleliselt mugandatud katekismuse seletusi (Judex 1636: 1). Kaks aastat pärast Judexit andis Ludwig Dunte (1597–1639), Oleviste kiriku diakon ning Tallinna koolide ülevaataja, välja raamatu „Cate- chismus-Grund” (ASGL 1827: 464; Klöker 2004: 205–215). Raamat sisaldas lisaks katekismusele ka õpetussõnu ja riimilisi palveid ning sealt leiab tolle aja jaoks iseloomulikke karme kasvatusvõtteid. Näiteks soovitatakse Vana

¹ Siin ja edaspidi toodud raamatud on olemas Eesti ja Läti raamatukogudes, kui ei ole teisiti märgitud.

Testamendi autoriteedile toetudes viia sõnakuulmatu poeg linnavanemate ette ja lasta ta linnaelanikel kividega surnuks visata.

Samal 1638. aastal ilmus Riias Johannes Dolmanni (1595–1656) „Piibli hingevara”, mis tähendas seletusi Lutheri väikese katekismuse juurde (Dolmann 1638). Tegelikult oli autor teose algselt kirjutanud omaenda lastele (Dolmann 1638: A jji). Ligi 40 aastat hiljem ilmuvad Riias Liivimaa kindral-superintendendi Johann Fischeri (1633–1705) väikese katekismuse seletused, millest juba 1684 avaldatakse lõunaeestikeelne tõlge „Önsa Lutri Laste Oppus” (hiljem trükitud mitmel korral ka põhjaeestikeelses variandis) (ER 2000: 99–100). Aastal 1702 järgivad Narva saksa kiriku pastori Johann Andreas Helwigi (1668–1720) „õrnale noorusele” mõeldud õpetussõnad („Spruch-Büchlein” – Küng 2006; ASGL 1829: 228–229).

XVIII sajandil avaldas Johann Jacob Preusse (Tallinna toomkooli rektor 1725–1766) „Piibli õpetussõnad” (1737, uustrükk 1756). Preusse teeb vahet laste eal ja oskustel: väiksemad ehk algajad ei oska veel ise lugeda; keskmised on need, kes juba ise loevad Uut Testamenti koos psalmidega; suured suudavad juba iseseisvalt kogu Piiblit lugeda (Preusse 1756: Vorbericht). Väikestele lastele soovitab ta lausete ettelugemist komast komani, niikaua kuni tekstid meelde jäävad.

Järgmine Eestis tegutsev lastekirjanik oli Jaani koguduse õpetaja Tobias Plaschnig (1703–1757), kes möldri pojana õppis Halles teoloogiat ja tuli aastal 1746 Tartusse, kuhu rajas tütarlastekooli (ASGL 1831: 420). Aastal 1752 kirjutas ta oma esimese poja sündimise puhul (Plaschnig 1782: 5) laste katekismuse, mis ilmus esmatrükis Halles, kolmandas trükis 1778 Tallinnas, aasta hiljem aga Tartus. Raamat oli mõeldud suure Riia katekismuse lisana väikestele lastele, kes pidid Väikest Katekismust pähe õppima („Kurtzer Auszug aus dem Rigischen Catechismo”, hiljem nn Plaschnigi „Riia katekismus”). Vajadust Baltikumis trükitud lasteraamatute järele seletas ta sellega, et paljudel peredel ei olevat võimalik osta lastele 40 kopika eest suurt katekismust, sest elu on suure sõja, katku ja sisserände tõttu vaene. Vaja on odavat raamatut, mis häda korral võiks asendada ka Suurt Katekismust täiskasvanutele (Plaschnig 1779: 3–4). 1754 ilmus eesti keeles Plaschnigi „Se kristlikko Ussu-Oppusse ABD”, mis oli saksakeelse aabitsa tõlge, millest on säilinud aga ainult teine trükk aastast 1774 (ASGL 1831: 420; ER 2000: 202). Raamat andis autori arust esimest korda võimaluse laste koduseks usuõpetuseks enne kooliminekut (Plaschnig 1782: 4). Plaschnigi „Riia katekismus” oli laialt levinud, nagu võime lugeda Christian David Lenzi (1720–1798), kirjanik Jakob Michael Reinhold Lenzi isa kirjutisest.

Lenz oli tulnud pärast teoloogiaõpinguid Halles aastal 1740 koduõpetajana Põhjasõjast ja katkust laastatud Liivimaale ning jäänud siia pastorina tööle. Tartu Jaani kiriku ülemõpetajana (1759–1779) kirjutas ta kaks leerilastele ja noortele mõeldud raamatut. Aastal 1769 ilmus „Kristliku usuõpetuse lühike sisu lastele ja noortele” (Lenz 1769), kus ta erotemaatilises stiilis süstemaatiliselt juhatab sisse kristliku usuõpetuse. Lenz seletab pikalt, miks oli Baltikumis just sellist raamatut vaja. Liivimaal seni olemasolevad raamatud (breviaarid, Fischeri katekismused ning Plaschnigi Riia katekismus) olevat liiga sõnaohtrad: „Vastused küsimustele on tihti ka liiga pikad ja laialivalgavad ning sisaldavad sageli paljude komade vahele pandult mitte lühikesi lauseid, vaid pikki perioode, mida meie nõrk ja koolides tihti kehva kristlikku

haridust saanud noorsugu suudab vaid suure vaevaga pähe õppida ja meeles pidada, väiksema võimekuse korral aga üldsegi mitte” (Lenz 1769: VIII). Oma hinna poolest odava raamatu lugejaiks võiksid Lenzi järgi olla saksa ametimehed, käsitöölised, koolmeistrid ja nende lapsed, saksa vanemad, kes õpetavad lapsi linnas kodus, kooliõpetajad ja noored maal ning linnades (Lenz 1769: XXVII–XXVIII).

Lenz kirjutas veel ühe raamatu lastele ja noortele, millele ta andis nimeks „Pühaderaamat lastele ja noortele, noormeestele ja neidudele” (ilmus 1781 Riias). Kirjastaja Keil oli toonud Lenzile väikese 4–5-leheküljelise raamatu lastele jõuluajaks mõeldud väheste laulude ja värssidega ning palunud seda täiendada. Lenz võttis ettepaneku vastu ja tegi uue raamatu kõikide kirikupäevade kohta, alustades adventist. Oma keelepruugi valikul püüab Lenz arvestada lugejaskonnaga: „Hoolega olen ma selle raamatukese kirjutusviisis vältinud igasugust ilukõnet ja püüdnud end väljendada nii selgelt ja lihtsalt kui üldse võimalik, et lapsed ja noored inimesed võiksid kõike üsna hõlpsasti mõista, sõnadesse panna ja enese kasuks tarvitada. [...] Piima olen ma lastele juua andnud, ja mitte rammusat toitu” (Lenz 1781: pagineerimata). Taas kirjutab Lenz kõigi seisuste lastele, eelkõige aga orbudele, õpipoistele ja sellidele, tütarlastele ja teenijaile, ning manitseb neid raamatut pärast läbilugemist mitte nurka viskama, vaid seda ikka ja uuesti üle lugema.

Karl Gottlob Sonntag – baltisaksa lastekirjanduse rikastaja

Kõige silmapaistvam baltisaksa laste- ja noorsookirjanduse autor oli kahtlemata Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag (1765–1827), keda oli kindlasti mõjutanud Saksamaa suurkuju Joachim Heinrich Campe (1746–1818). Ühine on mõlema mehe eriti hea keelteoskus ja huvi laste vastu. Kui aga Campe oli professionaalne pedagoog ja hiljem ka vabakutseline noorsookirjanik, siis püsis Sonntag religiooni teedel. Oma kirjandusliku tegevusega, mida Balti kirjandusloos seni liiga vähe on tähele pandud, jätkas ta noorsoo kristlikku harimist, tuues sisse uusi teemasid ja žanre. Esimesed samud laste- ja noorsookirjanduse alal teeb Sonntag aastal 1788 oma programmilises kõnes Riia toomkooli rektoriks saamisel. Tema meelest on lastele eriti kasulikud neli žanri: religioosse kirjanduse kõrval mainib ta lühikesi luuletusi (laulud, oodid jne), poetilisi epistleid ning teatritükke (Sonntag 1788: 8–13). Samal aastal ilmub Leipzgis Sonntagi näitemäng „Adolph ehk õilsameelne poeg”, aasta hiljem noorsoojutt „Lookene käsitöösellidele ja teenijatüdukuile, ärgitav ja õpetlik ka mõnele teisele, kes neist kumbki pole” (ASGL 1832: 233). Aastail 1790–1791 annab ta välja Vene riigi ajaloole ja geograafia pühendatud kuukirja, mis oli kirjutatud „juba pisut vanematele ja asjast eelteadmisi omavatele noortele inimestele” (Sonntag 1791: I) (ilmus 1791–1792 omaette raamatuna kahes osas).

1792. aastal sai Sonntag Liivimaa ülemkonsistoriumi assessoriks ja jätkas oma teed kõrgetes vaimulikes ametites. Varsti pärast ametisseastumist viis Sonntag uuendusena sisse avaliku leeri ning spetsiaalselt selle ettevalmistamiseks mõeldud avaliku saksakeelse usuõpetuse kolm kuni neli korda nädalas neljas klassis poole aasta vältel (Sonntag 1811: XIX). Selle uue kohustuse täitmiseks kirjutas ta ajavahemikul 1796–1813 üheksa usuõpetus-

likku raamatut ning avaldas aastal 1816 uue katekismuse, mis tõlgiti ka eesti keelde pealkirjaga „Katekismus kristlikkust oppusset” (1816). Aastal 1807 pöördus Tartu ülikooli koolikomisjon Liivimaa ülemkonsistoriumi poole Riia kroonutrükkali Julius Konrad Daniel Mülleri palvega. Müller, kel oli sel ajal kiriku- ja kooliraamatute trükkimise privileeg, pidas vajalikuks trükkida uus usuõpik, sest vana katekismuse edasine koolides kasutamine ei olnud enam garanteeritud. Uue väikese katekismuse kirjutamine aga olevat kindralsuperintendent Sonntagi ülesanne, kes pidi selle sammuga kehtestama usuõpetuse uue korra. Nii olid katekismuse juba enne teda kirjutanud Kuramaa pastor Gottfried Georg Mylich (1735–1815), Riia toom- ja linnakooli rektor Gottlieb Schlegel (1773), värsivormis variandi Gotthard Friedrich Stender (1781), Riia linnakogudusele Riia ülempastor Liborius Bergmann (1801) ning Kabile (Kabillen) pastor Hermann Friedrich Dullo (1802). Sonntag võttis oma uut väljakutset väga tõsiselt, sest praktika oli talle näidanud, et vana erotemaatiline meetod on liiga mehhaaniline uue, usule pühendunuma valgustusjärgse põlvkonna jaoks (Sonntag 1811: XXII). Ta koostas veel samal 1807. aastal esimese visandi, mille saatis välja kolleegidele. „Jumalast, tema tegudest ja tema tahtest. Raamat lastele” ilmus kolmes trükis (1810, 1811, 1816) ning jagunes kolmeks osaks (vt Sonntag 1811: VII). Esimeses osas räägiti väikelastele jumalast ja maast, teises osas õpetati juba suuremaid lapsi tundma usu aluseid ning kolmandas osas tutvustati päris suuri täiskasvanuks saamise probleemide ja eesmärkidega: inimene kui ühiskondlik loom, abielu, soolised erinevused, riik ja ühiskondlikud ülesanded (Sonntag 1811: 154–166). Viimane usuõpetuse aste oli Sonntagi arvates kõige tähtsam. Hea eeldus usuõpetuseks Balti provintsidest oli leerilaste võrdlemisi kõrge vanus. Kui Saksamaal leeritati juba 12-aastaseid lapsi, siis olid nad Baltimaades 14-aastased või isegi vanemad ja neile oli võimalik rääkida tõsisematel teemadel (Sonntag 1811: XVIII).

Juba 1798. aastal hakkas Sonntag huvi tundma tütarlaste moraalse kasvatuses vastu. Tema sulest ilmus ridamisi pedagoogilisi töid. Tänu sõnaosavusele ja empaatiavõimele leidis Sonntag ühise keele erinevate ühiskonnakihtidega. Ta sai aru, et jumalasõna peab ka Baltikumi sakslastele õpetama erinevaid keelelisi taustu arvestades, sest nn väikesakslased ei saanud raskest sõnastusest aru. Lastele püüdis ta läheneda lihtsas ja mitte liiga moraliseerivas laadis.

Aastal 1802 ilmub tema sulest esimene Baltimaade ilukirjanduslik lasteraamat „Väike raamat väikestele Riia lastele, kes õpivad lugema”. Sonntag räägib Riia linnast ja selle elanikest, eeslinnadest, puudest, suhkruvabrikust ja sillast – kohtadest, mis olid laste jaoks põnevad, toredad või eluohtlikud. Tähtsamad mõtted võtab ta kokku küsimustega. Raamat on tagasihoidlikul moel moraliseeriv. Eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias esitatud oletus, et „Väike raamat väikestele Riia lastele” võiks olla 1849. aastal ilmunud ja arvatavasti Sonntagi kirjutatud „ABD-ramatu” originaal, on siiski põhjendamatu (vrd ER 2000: 528–529).

1822. aastal ilmub Sonntagilt „Väike raamat väikesele Mimile”. Tegu on väga isikliku teosega, mis on kirjutatud vastukingituseks Kokenhuseni krahvi d. B. noorimale lapsele Mimile, kes oli Sonntagile kinkinud meelepeakimbu. Raamatus on üles loetud Mimi elu tähtsamad paigad, räägitakse Euroopas laiali pillatud sugulastest ning keiser Aleksandrist, kes Kokenhusenis külas käis ja emale teemandi kinkis. Tähtsam kui teemant on aga keisri kiri

ning tähtsam kui sugulaste eemalviibimine on teadmine, et igal pool soojendab maad üks päike, valgustab üks kuu ja kaitseb üks jumal (Sonntag 1822: 11).

Vastukaaluks Sonntagi südamlikele lugudele meenutatagu kubermangusekretär Ferdinand Mülleri, mitmete kooliõpikute autori aastal 1836 väljaantud lugemikku „Kombepeegel” ning 1845 ilmunud raamatut „Lapse kohustus kodus”. Viimases väiksematele lastele kirjutatud teoses laseb ta kõnelda lühikestel moraliseerivatel juttudel ja luuletustel, mis lõpevad – täpselt nagu lood samal aastal ilmunud Heinrich Hoffmanni kuulsas „Kolumatsis” („Der Struwwelpeter”, selle nime all 1847) – tihtipeale sõnakuulmatu lapse surmaga:

*Geh', liebes Kind! Zur Schule gern,
Bleib' ohne Noth davon nicht fern!
Hier hörst du viele schöne Sachen,
Die hier und dort dich glücklich machen.
Doch achtest du die Schul' gering,
So geh't's dir, wie es Hansen ging;
Statt fleißig in die Schul' zu gehen,
Sah man ihn immer müßig stehen.
Er war ein junger dummer Wicht,
Und starb, o weh! Am Hochgericht.*

(Müller 1845: 38)

*Heaga nüüd, lapsuke, kooli sa mine,
kui pole põhjus just hädaline!
Ilusaid asju on õpiku salmis,
eluks ja õnneks saad kenasti valmis.
Kui aga kooli ei armasta sa,
siis läheb sul nii nagu Antsuga.
Koolis ei käinud see armetu vend,
nurka ta, käed rüpes, peitis end.
Oli üks lollike, arvas, et tõllas
elust saab läbi, ent lõpetas võllas.*

(Tõlkinud Jaan Undusk)

Esimene „Struwwelpeteri” tõlge eesti keelde valmis alles aastal 1923 („Kahupea Kaarel ehk lõbusad lood ja kentsakad kujud 3–6 aastastele lastele”) ja tundub, et selline üsna vägivaldne või isegi sadistlik lastekirjandus, mis oli Saksamaal tüüpiline XIX sajandi teisel poolel, ei levinud eriti baltisaklaste seas ega ka eesti keeles. Sonntagil oli ses suhtes hoopis teine arusaam. Laps ei tohtinud kokku puutuda kehalise ega visuaalse vägivaldaga ja seda pidi vältima ka lapselikes mängudes: „Sest mida varem harjuvad meeled ja tundmused selliste asjadega ära, seda kergemini, seda vältimatult nad ka nüristuvad” (Sonntag 1818: 289).

Kirjandus noormeestele ja tütarlastele

Noorte moraalne kasvatus oli enamasti poistele suunatud, nagu näiteks Campe „Theophronis” (1783), mis oli kirjutatud kooliraamatuna (Campe 1789: XIV). Vana tark isa Theophron jutustab siin oma ainsale pojale Kleonile, kes oli valmis kodunt lahkuma, oma elu kogemustest ning annab häid nõuandeid, kuidas võõrsil käituda. Ka Baltimaades ilmus sedasorti üldist kasvatuslikku lektüüri noorsoole, näiteks Ernst Friedrich Ockeli (1742–1816) raamatud „Mentor ehk mõistuse, südame ja maitse arendamisest” (1770) ja „Juhatust noorsoole tarkuse, vooruse ja õnne juurde” (1813) või Carl Friedrich Schoultz von Ascheradeni (1720–1782) raamat „Katse arendada aadliseisust, aadli-noortele kasutamiseks” (1789). XVIII sajandi teisel poolel pöörduvad raamatud juba pealkirjas noormeeste poole, nagu 1768. aastal Gottlieb Schlegeli (1739–1810) sulest ilmunud „Nõuandeid noorukitele akadeemiasse ja ellu astumisel” (ASGL 1832: 70) või aastal 1782 Põltsamaal ilmunud „Sõbralikke meeldetuletusi ühele noorele inimesele, kes astub nüüd laia maailma”. Kuigi

Liivi Aarma pakub viimase autorina välja Peter Ernst Wilde (Aarma 2000: 68), on tegu Matthias von Schönbergi (1732–1792) teose „Freundschaftliche Erinnerungen an einen jungen Menschen der jetzt in die grosse Welt geht” (ilmus 1793 Münchenis pisut teistsuguse pealkirja all) varasema trükiga.

Aastal 1782 ilmus Johann Melchior Beseke (1746–1802), Miitavi Academia Petrina juuraprofessori „Tarkuse ja vooruse raamat” (ASGL 1827: 154–159). Samasse rubriiki kuulub suure tõenäosusega ka Johann Friedrich Wilhelm Hezeli (1754–1824) „Moraalne taskuraamat”, mis ilmus 1802 ja 1808 Hamburgis (ASGL 1829: 287). Levinud olid isa ja poja vestlused, näiteks 1806. aasta Liivimaa kalendris, kus ilmus Matthias Thieli (1775–1843) välja-paistev saavutus balti lastekirjanduse kontekstis, „1810. aasta 4. juuli pidupäev Wandorite peres” (1810) ning selle üha paisuv järg „Vestlusi noortele isamaa ajaloo” (1814, täiendatud väljaanded 1828, 1838). See on esimene lasteraamat Baltimaade ajaloo, kirjutatud väljapeetud isalikus vestlusstiilis (Wild 2008: 65–68). Looduse ja kohalike mälupaikade kaudu seletab isa lastele ajalugu ning poliitilisi suursündmusi, sest looduse tundmine oli nagu ajalootundminegi isamaaõpetuse alus: „Pole peaaegu ühtegi kuristikku, põõsastikku, kõrgendikku, mida meie väikesed loodusesõbrad poleks oma sagedastel jalutuskäikudel isaga tundma õppinud ja armastama hakanud. Igal pool oskab isa näidata või jutustada midagi erilist, mis nende kiindumust oma isamaalisse kodusse vaid suurendab” (Thiel 1814: 5). Õpetamine oli seejuures isa amet, ema muretses ainult laste füüsilise heaolu eest (Thiel 1810: 4).

XVIII sajandil algul kasvas huvi naislugejaskonna ja naisantropoloogia vastu (Barth 2002: 40–42; Weckel 1998) ning „tundelise” XVIII sajandi teisel poolel anti välja terve rida raamatuid tütarlastele (Grenz 1997: 7). Eesti kogudes leiame tundmatu nais autori „Naisterahva raamatukogu” (1756) ja Jacob Janeway „Printsess Marie de Beaumont’i vajalikud näpunäited noortele naisterahvastele” (1764). Kuid žanri kahtlemata kõige tähtsam eeskuju oli Campe „Isalik nõuanne tütrele” (1789). Raamat paneb paika uue kodanliku tütarlaste kasvatuse põhireeglid, ehkki tuleb arvestada, et need ei vasta reaalelule, seda eriti kõrgemates seisustes (Campe 1789: V). Sarnaselt „Theophronisega”, kus Campe vestleb pojaga, pöördub ta nüüd isalikult tütre poole, jutustades talle elust ja naiste kohast ühiskonnas. Noorsookasvatus oli isa ülesanne, kes hoolitses nagu aednik oma õitsele puhkeva roosinuputaolise tütre eest. Tüdrukutekirjandus peegeldab niisiis ka isade hingelisi probleeme, kes proovivad aru saada tütre täiskasvanuks saamisest ja sellega seotud kohustustest, ning teda oma eestkoste alt vabastada (Barth 2002: 61–66). Põhiline isalikus manitsuses oli üleskutse suruda alla oma emotsioonid ning ärkav seksuaalsus, hoiduda enesepilastamisest ja varasest süütuse kaotamisest (vt Wild 2008: 71). Peter Villaume (1746–1825), kes töötas koos Campega noorsoo seksuaalkasvatuse alal, andis Campe „Revisionis” välja oma mõjuka kirjatüki „Noorsoo kõlvatusepatust” (1787). Villaume oli Balti kirjandusväljal produktiivne literaat, avaldades mitmed oma tööd Berliinis ja Liibavis.

Kõige rohkem on baltisaksa autoritest käsitletud tütarlaste kasvatust aga kahtlemata K. G. Sonntag. 1798. aastal ilmus tema nüüdseks raamatukogudest kadunud „Juhtnõore noortele haritud naisterahvastele selle kohta, millised on inimese kohustused iseenda ja teiste vastu” (1798), millele järgnes „Kasvavast naisnoorsoost” (1800), kus Sonntag mõtiskleb murdealiste tütarlaste juures toimuvatest muutustest (Sonntag 1800: 7). 1817. ja 1820.

aasta vahel annab ta kahes osas välja naistele mõeldud „Moraalsed vaated elule ja maailmale”. Raamatud põhinevad 1811–1813 Tartus ja Riias naistele peetud avalikel loengutel (Sonntag 1813; 1817: VI). Sonntagi huvi tütarlaste- ja naiskirjanduse vastu oli vist ka põhjus, miks just tema nime all ilmus aastal 1789 Freybergis Elisabeth Eleonore Bernhardi (1768–1849) teos „Öigeaegne sõna” (ASGL 1832: 246). Naiskirjanikuna võtab Bernhardi Campe-vastase hoiaku, täheldades, et ka naised võivad kaasa rääkida tütarlaste kasvatuses ning kirjanduses ja ühiskonnas üldse. Et Sonntag lubas raamatu oma nime all välja anda, on omas ajas äärmiselt julge samm, kuid ise jäi ta naisküsimumes konservatiivseks. Nii arvab temagi, et naiste koht on kodus.

Ilukirjandus

Lastele ja noorsoole mõeldud ilukirjandust, eelkõige lühemaid või pikemaid ilmaliku sisuga jutte, leidub juba XVI sajandil. Tallinna pärandinimestikes (NV 1997: 344) leiame Jörg Wickrami (1505–1562) 1551. aastal esmatrükis ilmunud romaani „Gabriotto ja Reinhard” hilisema väljaande pealkirjaga „Tuisupäise noorsoo arstipeegel” (1680), mis oli mõeldud eeskätt tütarlastele hoiatusena armastuse eest (Brunken 2008: 31). Esimene Baltimaade noortele adresseeritud saksakeelne trükis oli aastail 1739–1740 Riias ilmunud kuukiri Mõistlik Üksindus (Die Vernünfftige Einsamkeit). Selle esimeses vihus kirjutab tundmatu autor oma motivatsioonist ja sihtgrupist ajakirja kokku pannes: „Selle kuukirja siht on esmajoones meie Liivimaa nooruse kommete parandamine. [---] Lavale astuvad nii mees- kui ka naistegelased. Ja et meie kasvatuse aluspõhjaks peaksid olema täiskasvanud ja vanemate inimeste õpetused, siis kirjeldatakse kord mõistlike vanemate eeskuju, kord jumalavallatu koduõpetaja kombeid, kord tigea lapsehoidja jõledat larhvi. [---] Kirjutusviis peaks olema nii selge, mõistetav ja ilustamata, kui üldse võimalik” (Anonymus 1739: pagineerimata). Õpetlike näidete abil räägib autor erinevatest eluhoiakutest ja õpetab õiget käitumist ning ellusuhtumist. Adressaadiks on vanemad lapsed ja noorukid, alles XIX sajandi algul hakati baltisaksa ilukirjanduses sihtgrupina arvestama ka väiksemaid lapsi.

XVIII sajandi teisel poolel saavad populaarseks lastele kirjutatud jutud, mille autoreiks olid tihtipeale ka tõsised teadlased. Nii tõlkis ajaloolane August Wilhelm Schlözer (1735–1809), kes andis hiljem lasteraamatuid välja ka Saksamaal, oma Peterburi aastatel saksa keelde Aleksander Sumarokovi valme (1765). Esimene Balti provintssides välja antud saksakeelne jutu- ja valmikogu lastele ilmus 1780. aastal („Fabeln und Erzählungen zum Gebrauch für Kinder” – Koch 2002: 398). Lastele mõeldud jutud olid sageli moraliseeriva sisuga, nagu nähtub ilmekalt Jacob Janeway vaimulike eeskujude kogust „Geistliches Exempelbuch für Kinder” (1767), kus räägitakse laste pöördumisest jumala poole ning õnnelikust surmast, rõhutades seejuures surma kui lapse lähedast kaaslast ja elujuhti (Wild 2008: 57). Üldõpetliku žanrina leidsid jutud kiiresti tee ka eesti keelde (1782 ilmusid Friedrich Gustav Arveliuuse ja Friedrich Wilhelm Willmanni esimesed jutukogud), kusjuures ei pöördunud mitte enam otseselt laste ja noorte, vaid kõigi talupoegade poole, eeldades nende loomumast lapsikust (Undusk 1999).

XIX sajandi algul levib soospetsiifiline suund ka lastele mõeldud ilukirjanduses. Nõnda ilmus 1811. aastal August von Kotzebue „Lugusid minu tütrele”, mis oli vabatõlge Jean-Nicolas Bouilly teosest „Contes à ma fille” (Kotzebue 1811), ning postuumselt ka tema „Lugusid minu poegadele” (Kotzebue 1839). Tänapäevase arusaama järgi tunduvad Kotzebue jutud ja neist tehtud näidendid küll üsna igavad (Gebhardt 2003: 13), kuid tollane publik jagas autorile kiitust. Nõnda võtab Sonntagi hea sõber, pastor Georg Ludwig Collins (1763–1814) kokku senise tütarlastekirjanduse kahtlase seisuga: „Nõndanimeetatud lastelood, mis on enamasti nii lapsikult kirja pandud, et tuletavad meelde ammemoraali, tekitavad mõningat haridust saanud noores neius tül-gastust.” Täiskasvanuteromaanid aga kütavad üles noorte tundeid. Tasakaalustavat kirjandust, mis rõhutaks head, rahulikku ja kodanlikku elustiili, olevat vähe leida. Just see eelis olevat Kotzebue „Lugudel minu tütrele” (Collins 1813: 58–59).

Aastatel 1822–1823 ilmus Riias Caroline Stahli (1782–1837) neli raamatut lastele ja noorsoole, millest pole aga ühtegi säilinud (vt ASGL 1832: 260–261). Tartus ilmus 1834. aastal tundmatu autori jutu- ja pildiraamat „Vana ja uut lastele piltides ja lugudes”, mis paistis silma rikkalike illustratsioonide ja lugudega tervest ilmast. Veidi hiljem jõudis lugejani Ferdinand Mülleri jutu-, valmi-, mõistatuste- ja šaraadidekogu „Lahedat lugemist noorsoole” (1839, II osa 1842). Baltikumis ilmunute kõrval olid edaspidi moes ka Saksamaal trükitud teosed, näiteks loeti Amalie Schoppe „Idunat” ning Franz Hoffmanni jutukogu noortele „Õhtutunnid” (1849). Omaette nähtus on Christoph von Schmidt (1768–1854) juttude tohutu populaarsus eesti ja läti keeles, millest pole jälgegi baltisaksa lastekirjanduses.

Väga tähtsaks kunstiliigiks oli XVIII sajandi teisel poolel teater, mis tinguks ka teatritekstide kirjutamise lastele. Esimesed baltisaksa lastenäidendid ilmuvad XVIII sajandi keskel Johann Gotthelf Lindneri (1729–1776) sulest: „Hertsog von Puljongi kroonimine” (1758), „Albert ehk Riia linna rajamine” (1760) jt (Wilpert 2005: 130–131). Seda traditsiooni jätkasid F. G. Arvelius näitemängudega „Lydia” (1779) ja „Uusaasta” (1779) ning hiljem ka näidendi „Hiina Fridolin” tundmatu autor Tallinnas ilmunud lustimänguga „Lastest vabastatud isa” (1841). Palju mängiti Saksamaa klassikute Christian Felix Weisse, August Wilhelm Ifflandi ning Friedrich Ludwig Schröderi lastele mõeldud näidendeid (Sonntag 1788: 9–10). Baltisaksa lastetükid ei olnud mitte ainult saksa-, vaid tihtipeale ka prantsuskeelsed. Nõnda anti 1831. aastal Tallinnas välja isegi prantsuskeelsete lastenäidendite kogu („Petit théâtre de famille, à l'usage des enfants de 7 à 10 ans”).

Kahtlemata oli ka siinsete laste lemmikraamat Daniel Defoe „Robinson Crusoe”, mille saksa tõlge ilmus ingliskeelse esmatrükiga ühel aastal (1719). Tallinna pärandinimestikest võib lugeda, et „Der teutsche Robinson” (aastast 1722) oli 1749 ka Baltimaadesse jõudnud (NV 1997: 454). Esimene Eesti raamatukogudes säilinud robinsonaad on tundmatu autori „Ohtlikud ja ennekuulmatud reisid” (1724), hilisematest aastatest on loomulikult leida Joachim Heinrich Campe raamatuid, nagu „Robinson Secundus” (1785), reisirajakogude („Kogu huvitavaid... reisirakeldusi”, 1785–1793) ning „Ameerika avastamine” (1781).

Aastal 1756 ilmus esimene Balti robinsonaad. Tegemine on tundmatu autori teosega „Kuramaa Robinson ja Veneetsia naisrobinson”. Kuramaa Robinson

seikleb Casanovana Ida- ja Põhja-Euroopas, kuni lõpuks Turus koduõpetajana töötades saab tuttavaks teenija Rosaga, kellesse armub ja tänu kellele oma elumehekommetest loobub (Stach 2001: 196, 204–206, 210). 1797. aastal järgnes sellele Tartu ülikooli tulevase rektori Georg Friedrich Parroti „Noorim Robinson”. Parrot tuletab Robinsoni kogemustest muuseas ka migratsiooni-küsimuse, mille ta projitseerib Balti ühiskonda: „Isegi kui läheks kaotsi kõigi rahvaste sajanditepikkune ajalugu, piisaks meile selle aastakümne Euroopa ajaloo² veendumaks, et õnnelik on vaid see, kes oskab kohaneda oma elukohaks oleva maa põhiseadusega – või sellest loobuda, ja et ei ole olemas ühtegi kodanikuühiskonda, mida ei saaks vapustada või isegi hävitada, hoolimata sellest, kui kindel ta olu ei näiks. [...] Noorim Robinson näitab noorsoole üsna käegakatsutavalt ja veenvalt, et vähenõudlikkuse ja töökusega võib saada väga õnnelikuks isegi sel juhul, kui on vajalik loobuda oma sõbra, ühiskonna, pakutavatest hüvedest, ja kõigest sellest, mis tundub muidu nii loovutamatuks tähtis. Kui vajalik on see raamat täna, selgub, nagu öeldud, meie enese lähiajaloo” (Parrot 1797: VI–VII). Esimene eestikeelne robinsonaad oli Johann Thomassoni tõlge Christoph von Schmidti teosest „Gottfried der Einsiedler” ehk „Weikise Hanso luggu tühja sare peäl”, mis ilmus Tartus 1839 ja hiljem veel mitmes trükkis.

Õpikud ja teatmikud

Omaette liik laste- ja noorsookirjanduses on mittereligioosse sisuga kooliõpikud ja teatmikud. Selle liigi alusteos on kahtlemata Jan Ámos Komenský (Comenius, 1592–1670) „Orbis sensualium pictus”, mis ilmus esmalt Nürnbergis (1658) ning pärast seda mitmel pool Euroopas. Riias ilmus teos Wilckeni trükituna aastail 1682 (ladina-saksa-poolakeelne) ja 1683 (ladina-saksa-root-sikeelne). Oma temaatilise mitmekülgsuse ning pildirikkusega jäi ta mitmeks sajandiks tähtsaimaks ja inspireerivaimaks lasteraamatuks. On teada, et teda loeti juba XVII sajandil ka Eestis, kuid siiski leiame Tallinna kaupmeeste isiklikes raamatukogudes tunduvalt rohkem Johann Hübneri erotemaatilisi raamatuid (NV 1997: 455, 513, 554; NV 2002: 33; NV 2009: 30, 39, 52, 65, 95, 96 jne).

Seni teadaolevad esimesed kohalikud kooliraamatud ilmusid XVII sajandi algul Friedrich Wedemejeri (Weidemeyer, Wedenmeyer), Riia linna „rehkendusmeistri” (arveametniku) sulest (ASGL 1831: 436; ASGL 1832: 477–478). Tema „Riia rehendusraamat” (1627; NV 2009: 130) pidi olema katekismuse kõrval esimene kooliraamat nii poistele kui ka tüdrukutele (Wedemejerus 1647: Vorrede). Oma aja kombe kohaselt järgnesid õpikus sissejuhatusele nii ladina- kui ka saksakeelsed värsid:

[...] *Wie man Rechnen lernen sol,*
Dieses Buch dir zeigen thut,
Ließ es mit bedachtem Muth;
Willstu seyn ein Handelsmann,
Grosse dinge fange an
 [...]

² S.t Suure Prantsuse revolutsiooni järgsest aastakümnest. – *Toim.*

*Darumb dancke diesem Mann,
Der diß Buch gefangen an,
Und dasselb ans Liecht gebracht
Welches ihm viel Müh gemacht:
Der die Jugend trewlich meint
(welcher doch jzt wenig seynd)
Der die Jugend dieser Stadt
Trewlich informiret hat [---]³*

Pärast Põhjasõda võib täheldada baltisakslaste emakeeleõpetuse tähelepanuväärset tõusu (Koch 2002; Glück, Pörzgen 2009). Riias ilmub 1717. aastal Johann Rheniuse (1574–1639) grammatika kompendium „Deutlich und wohl eingerichtetes Compendium grammaticae”, mis oli mõeldud siinsetele sakslastele emakeele õppimiseks (Koch 2002: 387, 406); 1765 järgneb Katharina Müntzeli (1731–1801) lugemisõpik „Neuvermehrtes Buchstabier- und Lesebüchlein” (ASGL 1831: 290). Kuigi XVIII sajandil anti ka Peterburis välja palju saksakeelseid kooliraamatuid („Abcbuch, für die Volksschulen des russischen Reichs”, 1785; „Das Buch für Anfänger im Lesen und Denken”, 1785 jt), olid saksakeelse raamatu keskuseks siiski Baltimaad – siin anti XVIII sajandil välja pool Vene riigi saksakeelsest kirjandusest (Koch 2002: 86).

Sajandi lõpul sai Miitavi tänu Academia Petrinale mitmeks aastaks mitte ainult Balti kõrghariduse, vaid ka balti lastekirjanduse keskuseks. Siin asus Vene riigi kõige ulatuslikum kooliraamatukogu 45 000 köitega (Garber 2007: 152), kuid siin trükiti ka lasteraamatuid. 1792. aastal ilmub juba mainitud Kuramaa pastori Mylichi saksa koolidele mõeldud katseline algõpik „Versuch eines Elementarbuchs”, mis tõlgiti 1803. aastal ka läti keelde (ASGL 1831: 296). Miitavi akadeemia õppejõud J. M. Beseke avaldas 1788. aastal aabitsa ning 1790 lugemiku, mis pakub lastele käitumisreegleid nii vanematega suhtlemiseks kui ka koolis ja söögilauas (Beseke 1790: 41–45). Akadeemia õppureist pidi saama Baltimaade eliit ning nõnda neid ka kasvatati (Marti 2005: 491). Sajandivahetusel ilmusid üsna mitmed saksa aabitsad (1797, 1805, 1810, 1821) ja emakeeleõpikud, nagu W. F. Hezeli „Einleitung in die Allgemeine Sprachlehre” (1805), Friedrich Eberhard Rambachi (1767–1826), „Teutsche Sprachlehre für die Kreisschulen des Dorpatschen Lehrbezirks” (1808), Ferdinand Mülleri „Leichtfassliche Deutsche Sprachlehre” (1835), lugemik „Erstes Lesebuch für Kinder” (1819), Karl von Witte emakeele töövihik „Auserwählte Aufgaben zu schriftlichen Ausarbeitungen für die Jugend” (1827) ning õigekirjateatmik „Deutsche Schreibvorschriften” (1840). Ülikooli rajamisega Tartusse kaotas Miitavi oma ainulaadse koha Balti haridusmaastikul ning ühtlasi laste- ja noorsookirjanduse alal.

Baltimaade hariduskeskustes jätkus võõrkeeleõpe lastele ja noortele. Kui klassikaliste keelte õppimise traditsioon ulatus tagasi keskaega, siis saab elavate võõrkeelte õppe alguseks pidada aastal 1681 Riias ilmunud Stanislaus Johann Malczowski poola keele grammatika ja saksa-poola vestmiku kõrval noortele mõeldud keeleraamatuid (ASGL 1831: 150). Sada aastat hiljem näe-

³ „Kuidas tuleb õppida arvutama, / seda näitabki sulle see raamat, / loe teda mõtliku meelega; / kui tahad saada kaupmeheks, / hakka pihta suurte asjadega [---] / Sestap täna seda meest, / kes selle raamatu ette võttis / ja ta ilmavalgele tõi, / mis talle palju vaeva maksis: / kes noorsugu usaldab / (selliseid on praegu vähe) / [ja] kes selle linna noorsugu / usaldatavalt informeerib.”

me koos kasvava huviga saksa keele õppimise vastu ka võõrkeelte õppimise kasvu. 1787. aastal ilmub Gottlieb Schlegeli noortele mõeldud ladina keele grammatika ning XIX sajandi algusaastail terve rida W. F. Hezeli muuhulgas ka koolidele mõeldud õpikuid prantsuse, heebrea, araabia ja inglise keele õppimiseks.

Keeleõpetuse kõrval osutati Balti provintssides küllaltki suurt tähelepanu ka teistele ainetele. 1783 andis Peter Ernst Wilde (1732–1785) Põltsamaal välja raamatu „Sõjateadus noortele”, milles püüab uuel viisil tutvustada sõjaväelase elu. Ta ei paku noortele laagri- ega sõjaplaane, vaid laseb neil sõda silme ette manada karmi reaalsusena: „Püüdke end mõttes kujutada sõdurina lahingurivis. Tuleb teade, et vaenlane on pealetungil. Äkki märkategi tuhandeid vaenlasi lõpututes ridades. [---] Te näete paljusid langemas, ka oma pool, ja nende veri pritsib teie peale. Te kuulete haavatute oigamist ja surijate hirmu täis ohkeid. [---] Kuidas tunnete end ise kord lahingu jubedal tunnil?” (Wilde 1783: 34–35).

Katariina II valitsusajal ilmub 1781. aastal Tallinnas Pärnu koolirektori Christian Friedrich Scherwinzky (1752–1809) „Juhtnöõre Vene ajaloo õpetamiseks” ning aastatel 1790–1791 järgneb Sonntagi juba eespool mainitud Vene riigi ajaloo ja geograafia pühendatud kuukiri.

XIX sajandi algul näeme uuesti tärkavat huvi loodusteaduste vastu. Kui XVIII sajandil toodi reaalinete õpikuid Baltimaadesse eelkõige Saksamaalt, siis sajandivahetusel olukord muutub. Tallinnas trükiti Jonas Lundbergi (1764–1847) rehkendusõpik „Lehrbuch der bürgerlichen Rechenkunst” (1813), Miitavis annab endine Tartu ülikooli rektor Parrot välja oma matemaatika ja loodusõpetuse algkursuse (1815), mis oli Tartu maakonnakoolides kohustuslik õppematerjal. 1826. aastal ilmub Herbord Karl Friedrich Bienemann von Bienestammi (1778–1840) Balti provintside väike kooligeograafia ning järgmisel aastal Tartus Otto Moritz von Engelhardti (1779–1842) maateaduse algõpetus. Esimese algkooliõpiku, mis hõlmas kõiki aineid usuõpetusest kuni matemaatikani, andis 1824. aastal välja Tartu ülikooli rektor Johann Philipp Gustav von Ewers (1779–1830): „Erstes Schulbuch für die deutsche Jugend im Lehrbezirke der kaiserlichen Universität Dorpat”. See võeti koolide peavalitsuse sama aasta otsuse kohaselt õppevahendiks kõigis Tartu õpperingkonna koolides ja oli kasutusel veel 1860. aastatelgi (vt Leppik 2001: 172–174).

Kokkuvõtteks

Baltisaksa vanem laste- ja noorsookirjandus alates XVII sajandist kuni 1840. aastateni on mitmekülgne ja rikas kirjavara. Usuõpetus on kahtlemata noorte hariduse keskne ülesanne – oli see ju XVIII sajandi lõpust alates seotud üldise moraali- ja ühiskonnaõpetusega –, kuid tähtsad olid ka reaalsed ja keeleõpetus. Laste- ja noorsookirjandus peegeldab ja mõtestab baltisaksa olusid; vähemalt põhjendasid autorid oma tööd sellega, et Saksamaalt imporditud raamatud ei ole kooskõlas siinsete oskuste ega nõuetega. Mitmekeelne keskkond tekitas vajaduse nii võõrkeeleõpikute kui ka intensiivsema emakeeleõppe ja lihtsamat sorti emakeelsete alusteoste järele. XVII sajandisse tagasiulatuv reaalinete tähtsustamine võimendus XIX sajandil koos baltisaksa looduseuurijate väljapaistvate saavutustega. Baltisaksa lastele mõeldud ilu-

kirjandus kitsamas mõttes sai hoogu XVIII sajandi teisel poolel. Ka siin on näha, kuidas Saksamaal ja mujal etteantud žanre püütakse sobitada Baltikumi omapäraga.

Siiski ei tohi unustada, et kohalik baltisaksa ilukirjandus oli saksakeelse lastekirjanduse kõrval vaid marginaalse tähendusega. Mälestustes tuuakse XIX keskpaiga lugemiskogemusena esile Defoe „Robinson Crusoe’d”, Jonathan Swifti „Gulliveri reise” (saksa tõlge aastast 1843), Christian Felix Weisse välja antud nädalalehte *Laste Söber* (1775–1776) (Keyserling 1948: 77–79; 88), vendade Grimmide ning H. C. Anderseni muinasjutte, Gustav Schwabi jutte, Otto Speckteri illustreeritud valmiraamatuid (1833, 1837) ning tütarlasteraamatuid, nagu Antonie Cosmari (1807–1870) „Nukk Wunderholdi saatus” (1839) või Amalie Winteri „Alma metsake” (1843). Poisid armastasid lugeda James Fenimore Cooperit ja Walter Scotti, samal ajal hoiti eemale liiga moraliseerivatest autoritest, nagu A. Schoppe ja F. Hoffmann. Kohalikest balti raamatutest ei mäletatud midagi (Pantenius 1907: 115–117; Anonymus 1913a: 103–107). Kuigi baltisaksa laste- ja noorsookirjanduse toodang võttis XIX sajandil hoogu, ei kasvanud lapsed koos temaga üles. Nõnda tekkis imelik võõrastus: „Meie, baltlased, elasime tollal väga tähelepanuväärset kaksikelu, sest maailm, kus me oma elu tegelikult veetsime, oli midagi täiesti muud võrreldes sellega, mida meile pakkusid õpikud ja meie loetud romaanid. Nii ühed kui ka teised tulid Saksamaalt ja olid mõeldud Saksamaal elavaile lastele või täiskasvanuile. Me ei saanud koduloo ega kodumaa ajaloo alast õpetust ja meid toideti maast-madalast mõistetega, millest meil puudus igasugune arusaam. Juba Hey valmide külvimees oli meile täiesti võõras kuju; igal lastele mõeldud pildil pörkasime kokku meile võõraga. Me polnud kunagi näinud kotti kandvat eeslit ega sellist rakendit, nagu seal näidati. Ja nii see läks edasi ka koolis” (Pantenius 1907: 117).

Baltisaksa vanema lastekirjanduse juhtmotiiviks oli anda lastele õpetust, sidudes neid ühtlasi kindlamini Balti ühiskonna külge ning süvendada neis lojaalsust Vene keisririigi vastu. Need olid K. G. Sonntagi ja M. Thieli põhimõtted. 1830. aastail tekkinud sotsiaalse lõhe tõttu vajusid aga need valgustusajastu ideed unustusse. Uus, kaasaegne baltisaksa laste- ja noorsookirjandus oli alles tekkimas.

Kirjandus

- A a r m a, Liivi 2000. Põltsamaa vanemad trükised. – Raamatulooline Eesti. Kodumaa tundmise allikad. Koost ja toim J. Eilart. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, lk 63–71.
- A l t o f, Kaja 1986. Tallinna „vaeste koolipoiste” õppekirjandus XVI sajandi teisel poolel. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 35–38.
- A n d r e s e n, Lembit 1993. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.
- A n n u s, Endel 2000. Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- A n o n y m u s 1739. Die Vernünftige Einsamkeit. Riga: Frölich.
- A n o n y m u s 1913a. Aus der „guten alten Zeit”. Erinnerungen an die 40er Jahre in Livland. – Aus vergangenen Tagen. Der „Altivländischen Erinnerungen” Neue Folge. Toim F. Bienemann. Reval: Kluge, lk 72–133.

- A n o n y m u s 1913b. Ein Tagebuch aus den 40er bis 60er Jahren. – Aus vergangenen Tagen. Der „Altlivländischen Erinnerungen“ Neue Folge. Toim F. Biemann. Reval: Kluge, lk 242–255.
- ASGL 1827 = R e c k e, Johann Friedrich v., N a p i e r s k y, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Erster Band. Mitau: Steffenhagen.
- ASGL 1829 = R e c k e, Johann Friedrich v., N a p i e r s k y, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Zweiter Band. Mitau: Steffenhagen.
- ASGL 1831 = R e c k e, Johann Friedrich v., N a p i e r s k y, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Dritter Band. Mitau: Steffenhagen.
- ASGL 1832 = R e c k e, Johann Friedrich v., N a p i e r s k y, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Viertes Band. Mitau: Steffenhagen.
- ASGL 1861 = R e c k e, Johann Friedrich v., N a p i e r s k y, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen 2. Bd. Mitau: Steffenhagen.
- B a l k, Daniel Georg 1795. Was war einst Kurland? Und was kann es nun unter Katharina's Szepter werden? Eine medizinpolitische Abhandlung für Gesetzgeber und Richter im höhern Tribunälen. Mitau: Steffenhagen.
- B a r t h, Susanne 2002. Mädchenlektüren. Lesediskurse im XVIII Und XIX Jahrhundert. Frankfurt am Main: Campus.
- B e s e k e, Johann Melchior Gottlieb 1790. Buchstabier- und Lesebuch. Mitau: Steffenhagen.
- B r u n k e n, Otto 2008. Mittelalter und frühe Neuzeit. – Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur. Toim R. Wild. 3. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart jt: Metzler, lk 1–42.
- B r ü g g e m a n n, Theodor 1982. Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Von 1750 bis 1800. Ulm: Metzler.
- C a m p e, Joachim Heinrich 1783. Theophron: oder, Der erfahrene Rathgeber für die unerfahrene Jugend. Ein Vermächtniß für seine gewesenen Pflegesöhne. Hamburg: Bohn.
- C a m p e, Joachim Heinrich 1789. Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenern weiblichen Jugend gewidmet. Braunschweig: Verlag der Schulbuchhandlung.
- C o l l i n s, G[eorg Ludwig] 1813. Literarische Anzeige. Empfehlung einer Lectüre für junge Frauenzimmer. – Rigische Stadtblätter 22. II, lk 58–59.
- D o l m a n n, Johannes 1638. Biblischer Seelenschatz, Das ist: Eine nuetzliche vnnnd nohtwendige Erklaerung des kleinen Catechismi... Der lieben Jugend zu gut verfertiget. Riga: Schroedern.
- ER 2000 = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- G a r b e r, Klaus 2007. Schatzhäuser des Geistes. Alte Bibliotheken und Büchersammlungen im Baltikum. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- G e b h a r d t, Armin 2003. August von Kotzebue. Theatergenie zur Goethezeit. Marburg: Tectum.
- Geschichte 2008 = Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur. Toim Reiner Wild. 3. Auflage. Stuttgart jt: Metzler.

- Glück, Helmut, Pörzgen, Yvonne 2009. Deutschlernen in Russland und in den baltischen Ländern vom XVII Jahrhundert bis 1941. Eine teilkommentierte Bibliographie. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Grenz, Dagmar 1997. Von der Nützlichkeit und der Schädlichkeit des Lesens. Lektüreeempfehlungen in der Mädchenliteratur des XVIII Jahrhunderts. – Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen vom XVIII Jahrhundert bis zur Gegenwart. Toim D. Granz, G. Wilkending. Weinheim–München: Juventa, lk 7–15.
- Hasselblatt, Cornelius Theodor 2006. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: De Gruyter.
- Hetzner, Armin 2006. Estnische Literatur: ein historischer Überblick. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Jaksoo, Andres 1987. Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses? Tallinn: Eesti Raamat.
- Judex, Matthaeus 1636. Das Kleine Corpus Doctrinae, Das ist: Die Häuptstück und Summa Christlicher Lehre, für die Kinder in Schulen und Häusern, Fragweiss, auff's einfältigste gestellet und allenthalben auff den Catechismum gerichtet.... Revall: Reusner.
- Keyserling, Henriette von 1948. Frühe Vollendung. Das Leben der Gräfin Marie Keyserling in den Erinnerungen ihrer Schwester. Toim O. Freiherr von Taube. Bamberg: Baessler.
- Klöker, Martin 2004. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1. Darstellung. Tübingen: Max Niemeyer.
- Koch, Kristine 2002. Deutsch als Fremdsprache im Russland des XVIII Jahrhunderts: ein Beitrag zur Geschichte des Fremdsprachenlernens in Europa und zu den deutsch-russischen Beziehungen. Berlin jt: De Gruyter.
- Kohl, Johann Georg 1841. Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland. 1. Theil. Dresden jt: Arnoldische Buchhandlung.
- Kotzebue, August v. 1811. Geschichten für meine Tochter. Von Bouilly. Frei übersetzt von August von Kotzebue. Leipzig: *s.n.*
- Kotzebue, August v. 1839. Geschichtchen für meine Söhne. Tübingen: Cotta.
- Küng, Enn 2006. Johann Köhler ja Narva trükikoda 1695–1705. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 336–362.
- Lenz, Christian David 1769. Kurzer Inbegrif der Christlichen Glaubenslehre für Kinder und junge Leute.... Königsberg: Zeisen's Witwe.
- Lenz, Christian David 1781. Festbüchlein für Kinder und junge Leute, Jünglinge und Jungfrauen.... Riga: Keil.
- Leppik, Lea 2001. Rektor Ewers. Monograafia. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Marti, Hanspeter 2005. Aufklärung in Kurland im Spiegel der Freundschaft des Astronomen Johannes III Bernoulli mit Johann Jakob Ferber, Professor an der Academia Petrina in Mitau. – Regionaler Kulturraum und interkulturelle Kommunikation vom Humanismus bis ins Zeitalter des Internets. Festschrift für Klaus Garber. Toim A. E. Walter. New York: Rodopi, lk 489–520.
- Müller, Ferdinand 1845. Die Pflichten eines Kindes zu Hause und in der Schule durch lehrreiche Erzählungen erläutert. Riga: Götschel.
- NV 1997 = Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1702–1750. Bearbeitet von R. Pullat, I. Tallinn: Estopol.

- NV 2002 = Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1702–1750. Bearbeitet von R. Pullat, II. Tallinn: Estopol.
- NV 2009 = Tallinna ja Pärnu eraraamatukogud 18. sajandil. Koost R. Pullat. Tallinn: Estopol.
- Pantenius, Theodor Hermann 1907. Aus meinen Jugendjahren. Leipzig: Voigtländer.
- Parrot, Georg Friedrich 1797. Robinson der Jüngste. Ein Lesebuch für Kinder. Vorzüglich in technologischer Hinsicht bearbeitet. Erster Theil mit zwei Kupfern. Riga: Hartknoch.
- Plaschnig, Tobias 1779. Rigischen Catechismo, oder der schriftmässigen Erklärung des kleinen Catechismi D. Martini Lutheri, zum Besten sowohl der kleinen als armen Kinder. Dorpat: Mitscherlich.
- Plaschnig, Tobias 1782. Se kristlikko Ussu-Oppusse ABD, Ni hõlpsa Küssimiste nink Kostmistega kokko pantu, Et ka wäikesse latse, omma Wannambide abbi läbbi, sedda omma henge kaswus, woiwa oppi. Riia: Frölich.
- Plath, Ulrike 2011. Emad, ammed ja korsetid. Balti naised biidermeieri ajal. – Balti biidermeier: panoraame ja lähivaatlusi. Toim T.-M. Kreem, A. Allikvee. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, lk 153–168.
- Preusse, Johann Jacob 1756. Biblisches Spruchbuch, welches zum Unterricht in Schulen bey allerley Alter der Jugend, nützlich kann gebrauchet warden. Reval: Revaler Dom-Schule.
- Pöldvee, Aivar 2009. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.
- Pöldvee, Aivar 2010. Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirja viisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 331–352; nr 6, lk 419–429.
- Seeberg, Peter 1972. Aus alten Zeiten. Lebensbilder aus Kurland. Hannover-Döhren, 1972 (Nachdruck der Ausgabe von 1885).
- Sonntag, Karl Gottlob 1788. Ueber die Vortheile der deutschen schönen Litteratur für die Bildung der Jugend. Programm womit zu seiner Einführung als Rector der hiesigen Domschule am 13. September 1788. Riga: *s.n.*
- Sonntag, Karl Gottlob 1791. Das russische Reich oder Merkwürdigkeiten aus der Geschichte und Geographie und Naturkunde aller der Länder, die jetzt zur Russischen Monarchie gehören. Erster Band, erster Theil, Riga: Hartknoch.
- Sonntag, Karl Gottlob 1800. Ueber die heranwachsende weibliche Jugend. Zwei Predigten. Riga: Hartknoch.
- Sonntag, Karl Gottlob 1811. Entwurf zu einem Landes-Katechismus für einen dreifachen Cursus des Religions-Unterrichts. Mitau: Steffenhagen.
- Sonntag, Karl Gottlob 1813. Anzeige. – Rigische Stadtblätter, 11. XI.
- Sonntag, Karl Gottlob 1817 Sittliche Ansichten der Welt und des Lebens für das weibliche Geschlecht. In Vorlesungen gehalten, 1. Bd. Riga: Müller.
- Sonntag, Karl Gottlob 1818 Sittliche Ansichten der Welt und des Lebens für das weibliche Geschlecht. In Vorlesungen gehalten, 1. Band, 2. Hälfte. Riga: Müller.
- Sonntag, Karl Gottlob 1822. Das kleine Buch für die kleine Mimi. Riga: Häcker.
- Stach, Reinhard 2001. Das Bild der Frau in den Robinsonaden des XVIII Jahrhunderts. – Denken und Sprechen in Vielfalt. Bildungswelten und Weltordnungen diesseits und jenseits der Moderne. Festschrift für Karl Helmer zum 65. Geburtstag. Toim A. Dörpinghaus, G. Herchert. Würzburg: Königshausen & Neumann, lk 191–215.

- Styx, Martin Ernst 1803. Handbuch der populären Arzneiwissenschaft, für die gebildeten Stände in den nördlichen Provinzen Rußlands, insonderheit für Landgeistliche und Gutsbesitzer in Kur-, Lief- und Ehstland. Riga: Müller.
- Thiel, Matthias 1810. Die Feier des 4ten Juli 1810 in der Familie Wandor, der vaterländischen Jugend gewidmet. Riga: Müller.
- Thiel, Matthias 1814. Unterhaltungen aus der vaterländischen Geschichte für die Jugend. Riga: Müller.
- Undusk, Jaan 1999. Adressat und Sprache im deutschbaltischen Literaturraum. – Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte: Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag. Toim U. Obst, G. Ressel. Münster jt: LIT, lk 347–361.
- Weckel, Ulrike 1998. Zwischen Häuslichkeit und Öffentlichkeit. Die ersten deutschen Frauenzeitschriften im späten XVIII Jahrhundert und ihr Publikum. Berlin jt: De Gruyter.
- Wedemejers, Friedricus 1647. New Wolgegründetes Rigisches Rechenbuch / Mit schönen vnd nützlichen Regeln vnd Exempeln / zu allerley Handthierung und Kauffmanschaften. Riga: Schröder.
- Wild, Reiner 2008. Aufklärung. – Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur. Toim Reiner Wild. 3. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart jt: Metzler, lk 43–95.
- Wilde, Peter Ernst 1783. Die Kriegswissenschaft für junge Leute welche in den Soldatenstand treten wollen. Oberpahlen: Bergmann.
- Wilper, Gero von 2005. Deutschbaltische Literaturgeschichte. München: Beck.

Deutschbaltische Kinder- und Jugendliteratur bis in die 1840er Jahre

Stichworte: Deutschbaltische Schriftkultur, Jugendliteratur, Kinderliteratur, Kindheit

In den Untersuchungen zur deutschbaltischen Literaturgeschichte wurde der Literatur für junge Leser bislang vergleichsweise wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Der vorliegende Artikel stellt einen ersten Versuch dar, eine Liste der älteren im Baltikum gedruckten und rezipierten deutschsprachigen Kinder- und Jugendliteratur zusammenzustellen, inhaltliche Entwicklungslinien aufzuzeigen und Faktoren, die für die Entstehung einer lokalen deutschsprachigen Buchproduktion förderlich waren, anzuführen. Während bis in das 18. Jahrhundert hinein die religiöse Bildung im Mittelpunkt der Kinder- und Jugendliteratur stand, wurde seit dieser Zeit verstärkt Augenmerk auf eine altersgemäße Vermittlung von Faktenwissen und auf die moralische Bildung der Heranwachsenden gelegt. Hand in Hand mit den populären Theaterstücken für Kinder und Jugendliche zog um 1800 auch die Belletristik in die Literatur für junge Leser ein. Das Bedürfnis nach regionalen deutschsprachigen Büchern wurde zumeist mit der spezifischen Lebenswelt und der eingeschränkten Deutschkenntnis der baltischen Jugend begründet. Die Produktion von Kinder- und Jugendliteratur war Teil der vaterländischen Erziehungsarbeit. Doch überwog, wie Erinnerungen zeigen, bei der von Kindern und Jugendlichen hauptsächlich gelesenen Literatur der Anteil der importierten und übersetzten Bücher die lokale Produktion bei weitem.

Ulrike Plath, Dr. phil., wissenschaftliche Mitarbeiterin am Under-und-Tuglas-Literaturzentrum der Estnischen Akademie der Wissenschaften, ulrike@utkk.ee